

محورهای مناظرات علمای سنی و شیعه در طول قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری

سید احسان یگانه*

چکیده

مناظره، بحث و گفت و گو از ابزارهای موثر در دفاع از مبانی و ارزش‌های دینی است. یک‌پاز شیوه‌های تبیین معارف دینی در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام، در مواجهه با اندیشه‌های مخالفان اسلام، مناظره‌ها و احتجاج‌هایی بوده است که ائمه معصومین علیهم‌السلام یا تربیت یافتگان آنها در طول تاریخ انجام دادند. مناظره یکی از فنون منطقی و روش‌مند در مباحثات علمی و کلامی است که همواره مورد توجه عالمان و متکلمان اسلامی بوده است. در طول تاریخ بحث و مناظره با مخالفان اغلب پیرامون مسائل اعتقادی و کلامی بوده است. مهمترین شهرهای جهان اسلام و مراکز فرهنگ تمدن اسلامی، به علت حضور گروه‌های مختلف سیاسی، مذهبی شاهد مناظرات بسیاری بین گروه‌ها، خصوصاً میان شیعه و اهل سنت در طی قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری بوده است. ما در این پژوهش بر اساس روش توصیفی، تحلیلی و تاریخی با رجوع به منابع کتابخانه‌ای درصدد بررسی تاریخی و کلامی محورهای این مناظرات هستیم. بر اساس مستندات تاریخی می‌توان اذعان کرد محورهای مناظرات علمای شیعه و سنی موضوعات اعتقادی، فروع دین و قرآن کریم بوده است.

واژه‌های کلیدی: محورها، مناظرات، علماء، شیعه، سنی.

مقدمه

یکی از عوامل پویندگی فکر اسلامی و از کهن ترین شیوه‌های برخورد اندیشه‌ها که به تایید اسلام رسید، دانش مناظره است.^۱ مناظره به شیوه نیکو، یکی از روش های متداول و عقلایی جهت تبیین اندیشه‌ها و باورها و دفاع از مبانی اعتقادی است. در طول تاریخ گروه های مختلفی از این شیوه استفاده می کردند و قرآن کریم و سیره پیامبر ﷺ و امامان شیعه نیز به این سبک توجه ویژه‌ای داشتند. یکی از ابزارهای کارآمد مسلمانان و بویژه شیعیان در دفاع از مبانی و اصول آیین اسلام، در طول تاریخ این دین، بحث و مناظره با مخالفان، پیرامون مباحث اعتقادی و باورهای کلامی این دین بوده است.^۲ بحث و گفت و گو در دقایق علمی و مناظره در فروع شرعی از ابزارهایی است که باعث گسترش روحیه صحیح علمی در بین دانش طلبان و جویندگان حقیقت می شود. مناظره در صورتی که با آداب و شرایط خاص خود اجرا شود، به ارتقای سطح اندیشه‌ها و تربیت قه منطق و بیان منجر می گردد و در بیان حقایق، تاثیری مطلوب می نهد؛ به گونه‌ای که هیچ روش دیگری از روش‌های تبلیغی بدین گونه نیست.^۳

بر اساس منابع مستند تاریخی زمینه‌های شکل گیری مناظرات شیعیان و علمای امامیه با اهل سنت بر اساس زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فکری، اعتقادی و اختلافات فقهی و تخریب شیعه در قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری در مناطق مختلف اسلامی بوده است؛ اما موضوع اصلی این تحقیق بررسی محورهای مناظرات در طول این قرن‌ها می‌باشد. محورهایی که هر گروهی که از آنها دفاع کند، اعتقادات ایشان به حساب می‌آید. در این قسمت باید روشن شود چه نوع عقاید و اندیشه‌هایی از شیعیان امامیه در طول این

۱. محمدجواد یآوری، بررسی و تحلیل مناظرات شیعیان امامیه عصر ائمه اطهار(ع)، ص ۱۷.

۲. محسن رنجبر، مناظرات کلامی شیعه و نقش فرهنگ ساز ائمه(ع)، ص ۱۸۰.

۳. ناصر باقری بیدهدی، کتاب شناسی مناظره و محاوره، ص ۲۴۵-۲۴۶.

قرن‌ها بیان و ترویج شده یا چه عقایدی از شیعه مورد تهاجم فکری، رفتاری و سیاسی منحرفان و مخالفان قرار گرفته و شیعیان به دفاع از آنها پرداخته‌اند. به عبارت دیگر اعتقادات شیعه در طی این قرن‌ها چه بوده و بر چه اساسی استوار بوده است. به طور کلی محورهایی از جمله خداوند، خلافت، جانشینی، نسب، قرآن، احکام، دین، خلقت، ارتداد، کفر، ایمان، حدیث، فقه، ارث، علم امام، معاد، قیامت، امامت، شان نزول آیات قرآن، تفسیر آیات قرآن و قیاس معمولاً بین شیعیان و اهل سنت مورد مناظره قرار می‌گرفته است. لذا در این قسمت سعی شده محورهای مورد مناظره بین علمای شیعه و سنی در طول قرن‌های هفتم تا یازدهم قمری تبیین شود که هدف آن روشن‌شدن اندیشه‌ها و حیات فکری سیاسی شیعه در مسیر تاریخ می‌باشد.

محور اول: اعتقادات

الف. توحید

اعتقاد به وجود خدای متعال و اعتقاد به یگانگی خداوند یکی از اصول اعتقادی اسلام و همه ادیان ابراهیمی بلکه بنیادی‌ترین اصل اعتقادی در اسلام و مهم‌ترین شعار آن است. دین اسلام توحید را پایه اصلی خداشناسی و مایه حیات واقعی انسان معرفی کرده و شرک را گناهی نابخشودنی دانسته است.^۱ در میان مذاهب اسلامی نقطه اشتراک مسلمانان همین رکن اساسی توحید است. در حقیقت پذیرش دیگر امور مانند قرآن، نبوت، سنت، امامت و غیره به تحید باز می‌گردد. اما نکته اصلی اینجاست که با وجود بدیهی بودن مسأله توحید نزد همه فرقه‌ها، یکی از محورهای اختلافی بین آنان نیز همین موضوع است؛ زیرا فرقه‌های اسلامی تفاسیر و برداشت‌های بسیار متفاوتی از آن دارند و حتی این دیدگاه‌ها درباره توحید به تقابل و درگیری‌های تند بین آنان نیز کشیده شد. در

۱. نساء (۴) / ۴۸.

طول قرون هفتم تا یازدهم شهرهای اسلامی بارها به دلیل اختلاف برداشت از این موضوع دچار بحران و آشوب گردید و پیروان فرقه‌های مختلف به تکفیر یکدیگر پرداختند. پس از آنکه امامان شیعه با توجه به اهمیت موضوع توحید در حیطه‌های گوناگون آن و انحراف افکار برخی گروه‌ها در معرفی مصداق و صفات خداوند با ملحدان و فرقه‌های متعدد مناظره می‌کردند، علمای شیعه نیز با نظر به روند انحراف جامعه در بعد توحید با بهره‌گیری از مناظره به تبیین معنای توحید می‌پرداختند. به نظر می‌رسد که اگر اندیشه توحیدی مردم اصلاح شود دیگر آسیب‌های فکری جامعه قابل کنترل می‌باشد. گاهی در مناظرات مکتوبی که بین شیعه و سنی اتفاق می‌افتاد مسائل توحید و خداوند مطرح می‌شد. از جمله اعتقادات شیعه درباره خداوند این است که خداوند متعال جسم نیست، قابل رؤیت نیست و مکان خاصی ندارد اما بسیاری از اندیشمندان فرقه‌های اهل سنت به ویژه علمای حنابله بر این باورند که خداوند در عالم قیامت دیده خواهد شد.^۱ علمای حنبلی معتقدند که خداوند در روز حساب بر کرسی می‌نشیند. صاحبان صحاح سته به استثنای نسائی روایاتی نقل کرده‌اند که خداوند در آخرت دیده می‌شود.^۲ در دیگر کتب اهل سنت روایاتی آمده که انسان خداوند را در خواب می‌بیند همچنین برای خداوند مکانی اثبات کرده و در جای دیگر خندیدن را برای خداوند متعال اثبات می‌کنند. حنابله از اهل سنت معتقدند که خداوند متعال مانند بشر سخن می‌گوید و او دارای کلام ترکیب یافته از اصوات و حروف است. در جریان مناظره عمادالدین طبری با مردم بروجرد این مسأله مشهود است. وی در بعضی از تالیفاتش اشاره به پاره‌ای از احوال خود کرده است که با مراجعه به آنها می‌توان به میزان دانش و موقعیت او و سفرهایی که به شهرهای مختلف نموده

۱. سعدالدین تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۴، ص ۱۸۱.

۲. اسماعیل بن عمر ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۸، ص ۲۸۷؛ محمد بن اسماعیل بخاری، صحیح البخاری، ج ۱، ص ۱۱۵ (و ج ۹، ص ۱۲۷؛ مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۴، ص ۲۲۷۹.

است پی برد. مانند داستان مناظره‌اش در سال ۶۷۰ هجری با مردم بروجرد در تنزیه خداوند از تشبیه.^۱

ب. امامت

امامت یکی از اصول باورهای شیعه و مهم‌ترین اصل اعتقادی مذهب تشیع است. امامت به معنای رهبری جامعه اسلامی در عرصه دین و دنیای مردم است. به اعتقاد شیعه امامت منصبی الهی است که خداوند با توجه به علم خود در شرایط و نیازهای بندگان و همانند پیامبر تعیین می‌کند و ضمن آنکه پیامبر را موظف به راهنمایی امت به سوی امام نموده مردم را نیز مکلف به پیروی از او می‌کند. شیعه امامت را جزو اصول دین می‌داند اما اهل سنت معتقد است که امامت جزو فروع دین است. اهل سنت از یک سو امامت را به عنوان ریاست عام و فراگیر در امور دین و دنیا و نیز به عنوان جانشینی پیامبر ﷺ معرفی می‌کنند^۲ و از سوی دیگر می‌گویند امامت از جایگاه مهم دینی و عقیدتی برخوردار نبوده، بحث و اثبات آن به استدلالات و براهین عقلی نیاز ندارد بلکه از قبیل مسائل فرعی فقهی به شمار می‌آید.^۳ اهل سنت در یک جا عدالت، علم، اجتهاد و بصیر بودن را از شرایط امام و خلیفه مسلمانان می‌دانند^۴ و در جای دیگر می‌گویند اگر جاهل فاسق ظالمی بر کرسی خلافت تکیه زند و با اعمال خلاف اسلام و قرآن خود، موجب تعطیل شدن حدود الهی و وارد شدن ظلم و جور بر مسلمانان و نیز باعث تضییع حقوق آنان شود از صلاحیت نمی‌افتد و نباید از خلافت عزل شود.^۵

۱. عماد الدین طبری، کامل بهایی، صص ۴۲-۴۳.

۲. سعدالدین تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۵، ص ۲۳۲؛ میر سید شریف ایچی، شرح المواقف، ج ۸، ص ۳۶۴.

۳. جعفر سبحانی، محاضرات فی الالهیات، ص ۳۲۶؛ محمد بن محمد غزالی، الاقتصاد فی الاعتقاد، ص ۱۴۷.

۴. سعدالدین تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۵، صص ۲۳۲-۲۳۳.

۵. همان، ص ۲۳۳.

عده‌ای از اهل سنت تعیین جانشین از سوی خلیفه پیشین را مطرح و برخی دیگر تعیین خلیفه توسط شورای خاص را ذکر می‌کنند و گروهی دیگر می‌گویند حتی اگر کسی از راه قهر و غلبه یعنی به زور اسلحه و قدرت نظامی هم منصب خلافت را اشغال کرد هر چند که فاسق و جاهل باشد او خلیفه واجب الطاعه مسلمین است.^۱ علمای شیعه با تاسی از امامان خود در طول تاریخ خصوصاً بین قرن‌های هفتم تا یازدهم قمری به تبیین جایگاه و منزلت امامت و نقش آن در هدایت عملی و علمی جامعه و دفاع از این جایگاه و مقام به مبارزه با منحرفان فکری و عقیدتی از طریق مناظره می‌پرداختند. مناظره ابن ابی جمهور احسائی با فاضل هروی در طوس به سال ۸۷۸ ق،^۲ مناظره خواجه نصیر یکی از شخصیت‌های علمی کم نظیر در جهان اسلام با قطب‌الدین شیرازی از علمای شافعی مذهب اهل سنت در باب مسأله امامت در این باره بوده است.^۳

ج. صفات امام

یکی از مسائل مطرح شده در مناظرات علمای شیعه و سنی در طول قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری بحث درباره صفات امام است و شیعه معتقد است که امام باید همانند پیامبر از عصمت، علم الهی، فضیلت و کمال برخوردار باشد، اما اهل سنت قائل به وجود این ویژگی‌ها برای امام نیست.^۴ مناظره علامه شیخ عبدالصمد پدر شیخ بهایی با عالمی سنی در حلب در سال ۹۵۱ ق،^۵ در این مورد بوده است. گفتنی است این مناظره با عنوان در جستجوی نور با ترجمه و

۱. علی بن محمد ماوردی، الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، صص ۶-۹.

۲. یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرین، ج ۱، ص ۱۶۶.

۳. عبدالوحید وفائی، خواجه نصیر یاور وحی و عقل، صص ۹۳-۹۵.

۴. محمد بن طیب باقلانی، تمهید الاوائل فی تلخیص الدلائل، ص ۴۷۱.

۵. محمد محمدی اشتهاردی، یکصد و یک مناظره جالب و خواندنی، ص ۲۸۵.

تحقیق استاد دکتر ناصر باقری بیدهندی در انتشارات زائر قم در سال ۱۳۷۹ ش منتشر شده است.

د. معاد

یکی دیگر از محورهای اعتقادی که باعث بوجود آمدن مناظره بین علمای شیعه و سنی در جامعه اسلامی شد موضوع معاد و مسائل پیرامون آن است. یکی از مسائل پیرامون مباحث معاد مسأله رجعت است که گروه‌های اهل سنت به مخالفت با این دیدگاه پرداختند. شیعه معتقد به رجعت قبل از قیامت است اما اهل سنت به این مسأله قائل نیست.^۱ در جریان مناظره سید بن طاووس در مجلسی باشخصی از اهل سنت پس از اینکه سید در آن جلسه مطرح کرد که چه اشکالاتی بر شیعه وارد است که شما مطرح می‌کنید آن فرد چهار اشکال را مطرح کرد. یکی از این اشکالات این بود که شیعه معتقد به رجعت است. سید بن طاووس با بیانی شیوا جواب اشکالات آن عالم سنی را داد در نتیجه آن شخص جواب اشکالات را تصدیق کرد.^۲

محور دوم: فروع دین

الف. احکام دین

یکی دیگر از موضوعاتی که پیرامون آن علمای شیعه و سنی به مناظره می‌پرداختند، موضوعات مربوط به احکام دین بود. روش و سیره فقهی شیعه بر اساس دستورات پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه اطهار طرح و تدوین می‌شد. اما روش فقهی اهل سنت بر اساس فتاوی فقهی خلفا و علمای مذاهب آنان گردآوری و نقل می‌شد. این نوع شیوه مشروعیت باعث می‌شد تا برخی از احکام شرعی زمان رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دچار تغییر و تبدل شود.

۱. محمد بن محمد مفید، اوائل المقالات، ص ۴۶؛ علی بن حسین سید مرتضی، الفصول المختاره، صص ۱۵۳-۱۵۷.

۲. محمدباقر شهیدی گلپایگانی، پیشین، صص ۷۴-۷۷.

ب. طلاق ثلاثه و متعه

از جمله مسائل فقهی مورد مناقشه بین مسلمانان در طول قرن‌های هفتم تا پایان یازدهم هجری بحث بر سر مسائل طلاق ثلاثه و متعه است. اهل سنت معتقد است که طلاق ثلاثه در یک مجلس واقع می‌شود^۱ و متعه در اسلام جایز نیست. اما شیعه بر اساس دستورات پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و امامان خود معتقد به عدم امکان طلاق ثلاثه در یک مجلس است و همچنین شیعه معتقد است که متعه سنتی نیکو و پسندیده است که مورد سفارش دین مبین اسلام می‌باشد. در ماجرای مناظره سید بن طاووس با آن عالم سنی که اشکالات اهل سنت به شیعه توسط سید پاسخ داده شد، یکی از اشکالات بحث درباره متعه بود که سید با جوابی که داد آن عالم سنی را به سکوت و اقرار به درستی آن جواب واداشت.^۲

۱۴۰

ج. ارث

یکی دیگر از مسائل مطرح شده در مناظرات علمای شیعه و سنی بحث بر سر مسائل ارث است. سؤال از ارث دختر و چگونگی آن و میزان سهم دختر در ارث بردن سوال اصلی مجلس مناظره‌ای بود که از شیخ مفید درباره آن پرسشی انجام شد.^۳

د. قیاس

از منظر اهل سنت یکی از راه‌های استنباط احکام شرعی قیاس است.^۴ قیاس از مسائلی است که از گذشته، مورد اختلاف شیعه و اهل سنت بوده است. شیعه با قیاس مخالفت کرده و مخالفت با آن از شعارهای شیعه است.^۵ براساس روایات

۱. عبدالرحمان بن محمد جزیری، الفقه علی مذاهب الاربعه، ج ۴، ص ۳۴۱؛ وهبه زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۷، ص ۳۹۱-۳۹۲؛ سید مرتضی، الفصول المختاره، ص ۱۷۵-۱۷۸.

۲. محمدباقر شهیدی گلپایگانی، پیشین، ص ۷۴-۷۷.

۳. سید مرتضی، پیشین، ص ۱۷۲-۱۷۵.

۴. ابوبکر بیهقی، السنن الکبری، ج ۱۰، ص ۱۹۷.

۵. سید مرتضی، پیشین، ص ۸۱-۸۶.

معصومین از تمسک به قیاس برای بدست آوردن احکام شرع نکوهش شده است.

محور سوم: قرآن کریم

الف. قرآن کریم

قرآن کریم به عنوان کتاب هدایتگر زمینه راهنمایی، رشد و تعالی مسلمانان را فراهم می‌کند. این کتاب الهی که در مدت بیست و سه سال توسط وحی بر قلب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل یافته که این نزول به صورت یک آیه، یا دو آیه یا بیشتر و کمتر بر اساس شرایط و اوضاع نازل گردیده است. بر این مبنا اگر حادثه‌ای پیش می‌آمد یا مسلمانان دچار مشکلی می‌شدند یک یا چند آیه و احياناً یک سوره برای رفع مشکل نازل می‌گردیده است. با این توضیحات ذکر این نکته ضروری است که آیاتی در قرآن وجود دارد که شان نزول آنها از دیدگاه شیعه و اهل سنت اختلافی است. شاید بتوان گفت که درباره تعداد زیادی از آیات قرآن بین شیعه و سنی اختلاف وجود دارد. آیات زیادی از جمله آیه ۶۷ سوره مائده (آیه تبلیغ)، آیه ۵۹ سوره نساء (آیه اولی الامر)، آیه ۲۰۷ سوره بقره (آیه ليله المبيت)، آیه ۶۱ سوره آل عمران (آیه مباحله)، آیه ۵۵ سوره مائده (آیه ولایت)، آیه ۳ سوره مائده (آیه اکمال دین)، آیه ۳۳ سوره احزاب (آیه تطهیر) مورد اختلاف بین شیعه و اهل سنت از حیث شان نزول است. برای نمونه در آیه ۳۳ سوره احزاب که خداوند اراده کرده رجس و پلیدی از اهل بیت پیامبر دور باشد، شیعه معتقد است که این آیه درباره اهل بیت پیامبر اعم از امام علی علیه السلام، حضرت زهرا (س) و حسنین (علیهما السلام) نازل شده است، اما برخی از اهل سنت معتقدند که مراد از اهل بیت در آیه مذکور، ازواج پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشند.^۱ در جریان مناظره علامه حسین بن عبدالصمد عاملی پدر شیخ بهایی با یکی از علمای حنفی

۱. اسماعیل بن عمر ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۶، ص ۳۶۵.

مذهب در شهر حلب که وی را مهمان کرده بود مناظره‌ای صورت گرفت که بحث از تقلید شروع شد و در ادامه آیه تطهیر مورد استناد قرار گرفت.^۱

نتیجه گیری

یکی از عوامل پویایی تفکرات اسلامی و از قدیمی ترین شیوه های برخورد اندیشه‌ها که مورد تایید اسلام نیز می باشد، مناظره است. مناظره به شیوه نیکو، یکی از روش های متداول و عقلایی جهت تبیین اندیشه‌ها و باورها و دفاع از مبانی اعتقادی است. در طول تاریخ گروه های مختلفی از این شیوه استفاده می کردند و قرآن کریم و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان شیعه نیز به این سبک توجه ویژه‌ای داشتند. اولین اختلاف سیاسی بین مسلمانان پس از وفات پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله، بر سر مسأله جانشینی ایشان بوجود آمد؛ برای اینکه سازمان‌دهی و برپایی حکومت و قدرت سیاسی به منزله روایندای مهم در راس امور زندگی سیاسی مسلمانان شناخته شده و مورد قبول واقع شده بود. پس از رحلت پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله گروهی منفعت طلب در سقیفه بنی ساعده در پی تشکیل قدرت سیاسی برای مدیریت و حاکمیت بر جامعه اسلامی برآمدند. آنها با نادیده گرفتن انتصاب حضرت علی علیه السلام از طرف خداوند و معرفی ایشان از طرف پیامبر در روز غدیرخم، جریان سقیفه را راه اندازی کردند. با شکل گیری این جریان، زمینه‌های بوجود آمدن مناظرات و گفتگوهای کلامی و اعتقادی شیعیان با مخالفانشان فراهم شد و در طول قرن‌های متمادی این موضوع باعث بروز مناظرات و احتجاج‌هایی بین مسلمانان در جامعه اسلامی گردید. از جمله دستاوردهای این تحقیق حضور پر رنگ علمای شیعه در محافل و مجالس علمی در تمام مناطق اسلامی بوده است. علمای شیعه با تاسی از امامان خود در طول تاریخ خصوصاً بین قرن‌های هفتم تا یازدهم قمری به تبیین جایگاه و منزلت

۱. محمد محمدی اشتهاردی، یکصد و یک مناظره جالب و خواندنی، ص ۲۸۵.

امامت و نقش آن در هدایت عملی و علمی جامعه و دفاع از این جایگاه و مقام، به مبارزه با منحرفان فکری و عقیدتی از طریق مناظره می‌پرداختند. علمای شیعه با ورود به محافل و مجالس علمی و معرفتی و برپایی مناظرات کلامی و فقهی زمینه رواج و گسترش مذهب شیعه در طول قرون متمادی را فراهم کردند. از جمله این علماء می‌توان به نام‌های پر آوازه‌ای همچون علامه حلی، سید بن طاووس، ابن ابی جمهور احسائی، حسین بن عبدالصمد عاملی، شیخ بهایی، قاضی نور الله شوشتری، خواجه نصیر الدین طوسی اشاره کرد. عالمانی که در راستای اثبات حقانیت شیعه گام‌های بلندی برداشته و زمینه ساز هدایت افراد زیادی به مکتب نورانی تشیع شدند. مهمترین شهرهای جهان اسلام و مراکز فرهنگ تمدن اسلامی، از جمله طوس، کاظمین، بغداد، حلب، بروجرد، غزه، سلطانیه به علت حضور گروه‌های مختلف سیاسی، مذهبی شاهد مناظرات بسیاری بین گروه‌ها، خصوصاً میان شیعه و اهل سنت در طی قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری بوده است. بر اساس مستندات تاریخی می‌توان اذعان کرد که محورهای مناظرات علمای شیعه و سنی در حوزه مسائل اعتقادی شامل توحید، امامت، صفات امام، معاد؛ در حوزه مسائل فروع دین شامل احکام دین، طلاق ثلاثه و متعه، ارث، قیاس؛ و در حوزه مسائل قرآنی بوده است. آنچه به طور خلاصه در بخش جمع بندی و نتیجه گیری قابل طرح است ذکر این مطلب است که علمای نامدار شیعه همچون سید بن طاووس، شیخ بهایی، خواجه نصیر الدین طوسی، علامه حلی، قاضی نور الله شوشتری، شهید اول، عماد الدین طبری در طول قرن‌های هفتم تا یازدهم هجری با فراهم شدن زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فکری و عقیدتی در راستای دفاع از مبانی عقیدتی شیعه در مناطق مختلف اسلامی، زمینه رشد و تکامل مکتب عقیدتی شیعه، ابطال عقاید انحرافی و هدایت

برخی از منحرفین را بوجود آورده و منشاء خدمات علمی، فرهنگی و اجتماعی بسیاری در جامعه اسلامی شدند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق محمدحسین شمس‌الدین، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
۲. ابوبکر بیهقی، السنن الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق
۳. باقری بیدهندی، ناصر، کتاب شناسی مناظره و محاوره، مجموعه مقالات سنت گفت و گو و مناظره با ادیان و مذاهب، چاپ اول، قم، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۴ش.
۴. باقلانی، محمد بن طیب، تمهید الاوائل فی تلخیص الدلائل، تحقیق عمادالدین احمد حیدر، چاپ اول، بیروت: مؤسسه کتب الثقافیه، ۱۴۰۷ق.
۵. بحرانی، یوسف بن احمد، لؤلؤة البحرین، تحقیق محمدصادق بحر العلوم، ج دوم، قم، آل‌البیته.
۶. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، تحقیق محمد زهیر بن ناصرالناصر، چاپ اول، دمشق: دارالطوق النجاة، ۱۴۲۲ق.
۷. تفتازانی، سعدالدین، شرح المقاصد، تحقیق عبدالرحمان عمیره، چاپ دوم، بیروت: عالم‌الکتب، ۱۴۱۹ق.
۸. جزیری، عبدالرحمان بن محمد، الفقه علی مذاهب الاربعه، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق.
۹. حجاج نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، [بی‌تا].
۱۰. رنجبر محسن، فصلنامه شیعه شناسی، مناظرات کلامی شیعه و نقش فرهنگ ساز ائمه علیهم‌السلام، سال چهارم، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۵ش.
۱۱. سبحانی، جعفر، محاضرات فی الالهیات، تلخیص علی ربانی گلپایگانی، قم: مؤسسه امام صادق علیهم‌السلام،
۱۲. سید مرتضی، علی بن حسین، الفصول المختاره، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۱۳. طبری، عمادالدین، کامل بهایی، تصحیح اکبر صفدری قزوینی، چاپ اول، تهران، مرتضوی، ۱۳۸۳ش.
۱۴. عضدالدین ایجی، عبدالرحمان بن احمد، شرح المواقف، تصحیح بدرالدین نعلانی، چاپ اول، قم: الشریف الرضی، ۱۴۲۵ق.
۱۵. غزالی، محمد بن محمد، الاقتصاد فی الاعتقاد، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۶. ماوردی، علی بن محمد، الاحکام السلطانیه و الولايات الدینیة، تحقیق احمد مبارک البغدادی، چاپ اول، کویت: مکتبه دار ابن قتیبه.

۱۷. محمداقبر شهیدی گلپایگانی، برنامه سعادت (ترجمه کشف المحجبه سيد بن طاووس)، تهران، المكتبة المرتضوية.
۱۸. محمدی اشتهاردی، محمد، یکصد و یک مناظره جالب و خواندنی، قم، علامه، ۱۳۷۸ ش.
۱۹. مفید، محمد بن محمد، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، تحقیق ابراهیم انصاری، قم: کنگره شیخ مفید، [بی تا].
۲۰. وفایی، عبدالوحد، خواجه نصیر یاور وحی و عقل، چاپ چهارم، تهران، چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۹۲ ش.
۲۱. وهبه زحیلی، الفقه الاسلامی وادلتہ، چاپ دوم، دمشق: دارالفکر، ۱۴۰۵ ق.
۲۲. یآوری سرتختی، محمدجواد، بررسی و تحلیل مناظرات شیعیان امامیه عصر ائمه اطهار علیهم السلام، چاپ اول، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰.